श्रीः

अथ निर्वाणपंचकम् ॥

ॐ श्रीगणेशाय नमः ॥ शंकरं परमानंदं सच्चिदानंद विग्रहम् ॥ नित्यं निरंजनं शंभुं नमामि जगदीश्वरम् ॥ १ ॥ नाकृतं कृतेभवति। अकृते मोक्षं कृतेन कर्मणा न भवति इति कर्मपक्षनिरासः। भेदोपासनायां दोषमाह।

ॐ आत्मनि अन्यत्र वेद अथ तस्य योन्यां देवता मुपासते मृत्योःसमृत्युमाप्नोति यइहनानेवपश्यति द्वितीयाद्वै भयं भवति यस्तस्मिन्नुदरमंतरं कुरुते अथ तस्य भयं भव तीत्यादिवाक्यं श्रुत्वा परीक्ष्य लोकान्कर्मचितान् वैहसौ म्यब्राह्मणो निर्वेदमायात इति प्रव्राजिनोलोकमेतमिच्छं तः प्रव्रजंति ब्राह्मणाः किं प्रजया करिष्यामो येषां नोयमा त्माऽयं लोकः तमेव विदित्वातिमृत्युमेतीतिश्रुतेः। पुत्रैषणा याश्च वित्तैषणायाश्च लोकैषणायाश्चव्युत्थायाथब्राह्मणाभि क्षाचर्यंचरंति।निर्वेदमायातः त्वंपदार्थविवेकायसंन्यस्य सर्वं कर्मणां शांतोदांतउपरतस्तितिक्षुःसमाहितोभूत्वागुरुंमपृच्छे

त् कस्मिन्नु भगवोविज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवति।तथाच श्रुतिः। आत्मनि खल्वरेदृष्टे इदं सर्वं विज्ञातं भवति ।यथासो म्यैकेनमृत्पिंडेन सर्वंमृण्मयं विज्ञातंस्यात् । वाचारंभणंविकारोनामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यं इत्यादिश्रुतीनांसिद्धांतंमनसिनिधाय निर्वाणपंचकं शिष्याय प्राह भगवान्शंकरः—

नाहं देहोनेंद्रियाण्यंतरंगंनाहंकारः
प्राणवर्गो नबुद्धिः॥दारापत्यक्षेत्रवि
त्तादिदूरः साक्षी नित्यः प्रत्यगा
त्माशिवोहम् ॥ १ ॥

नाहंदेहइति । अहं अयंपरिदृश्यमानस्थूलदेहोन।कथमितिचेत् तस्याऽनात्मत्वात् । अनात्मत्वं कथमिति चेत् । जडत्वात् दृश्यत्वात् भूतकार्यत्वात् शुक्रशोणितजन्यत्वात् । यद्यद्भूतकार्यं तत्तदनात्मा यथा घटः । इंद्रियाण्यप्यनात्मरूपाणि । भतकार्यत्वात् एवंमंतरंगम् । नोप्यनात्मासंकल्पविकल्पकत्वात् । सुषुप्तौ अभावात् ।तस्मादिदं मनोप्यनात्मा बुद्धिरिति अनात्मा कथमि

तिचेत् । त्रिगुणात्मकत्वात् । निश्चयात्मकत्वात् । तस्मा
त् इयं बुद्धिरनात्मा । अहंकारोप्यनात्मा कथमितिचेत् क
र्तृत्वभोक्तृत्वसुखित्वदुःखित्वादियुक्तत्वात् सर्वानर्थमूल
कारणत्वात् सुषुप्तौ अभावात् । तस्मादहंकारोप्यनात्मा
प्राणवर्गोप्यनात्मा कथमितिचेदुच्यते प्राणापानव्यानोदा
नसमानरूपाः । अंतरबाधव्युत्पत्तित्वात् तस्मात् प्राणव-
र्गोप्यनात्मा देहादिबुद्धिपर्यंतेन ग्रंथेन स्थूलदेहसूक्ष्मदेहनि
रासःयावत् उपलक्षणं शरीरमप्यनात्मा।कारणं नाम अवि
द्या साचतुर्विधा अनित्ये नित्यबुद्धिः अशुचौ शुचिबुद्धिः
असुखे सुखत्वबुद्धिः अनात्मन्यात्मबुद्धिः स्थूलसूक्ष्मशरी
रद्वयस्यकारणम्। अतः त्रिगुणात्मकं स्वस्वरूपज्ञानाविरोधि
च।अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यंति जंतवः।इतिभगवद्वचनात्
एतादृशमज्ञानं कथं नाशितमिति चेत्।ज्ञानेन तु तदज्ञानं
येषां नाशितमात्मनः।तेषामादित्यवत्ज्ञानंप्रकाशयतितत्परम्
॥१॥इति भगवद्वचनात्। आत्मज्ञाननिष्ठानामज्ञानं नास्त्ये
व । अज्ञानं कथंभूतमिति चेत् तच्छृणु । अज्ञानमध्यारो

पापवादपूर्वकम् । यथा असर्पभूतायांरज्जौ सर्पारोपवद्व
न्यवस्त्वारोपोध्यारोपवस्तुसच्चिदानंदाद्वयं ब्रह्म अज्ञानं
कलजडसमूहोऽवस्तु । अज्ञानमपि द्विविधं ज्ञानशक्तिंक्रि
शक्तिभेदात् रजस्तमोरहितं सत्वं ज्ञानशक्तिरित्युच्यते ।
त्वात्संजायते ज्ञानं रजसोलोभएवचेतिस्मृतेः।क्रियाशक्ति
विधा । आवरणशक्तिर्विक्षेपशक्तिश्च । रजःसत्वरहितंत
आवरणशक्तिरित्युच्यते । कृष्णं तमः आवरणात्मकत्वात्
इति तमःसत्वरहितरजोविक्षेपशक्तिरित्युच्यते । र
सो लोभ एवचेति स्मृतेः।लोभादीनां विक्षेपकत्वं प्रसिद्धम्
अथवा अज्ञानमपि द्विविधं मायाअविद्याभेदात् । चै
न्यमपि त्रिविधं साक्षीश्वरजीवभेदात्।पुनः मायासमष्टिरू
त्रिविधा । कारणसूक्ष्मस्थूलभेदात् । अविद्याव्यष्टिरूप
त्रिविधा।कारणसूक्ष्मस्थूलभेदात् । पुनः ईश्वरोपित्रिवि
ईश्वरहिरण्यगर्भविराड्भेदात् । अथवा ब्रह्मविष्णुशिव
दात् । जीवोपि त्रिविधः प्राज्ञतैजसविश्वभेदात् । तथा
ईश्वरस्य समष्टिरखिलकारणत्वात्कारणशरीरम् । आनंद
चुरत्वात् कोशवदाच्छादकत्वात् आनंदमयः कोशः।

र्वोपरमत्वात् सुषुप्तिः । हिरण्यगर्भस्य समष्टिस्थूलप्रपंचापे
क्षया सूक्ष्मत्वात्सूक्ष्मशरीरं विज्ञानमयः कोशः । ज्ञानशक्ति
मान्कर्तृरूपःमनोमयकोशः।इच्छाशक्तिमान्करणरूपःप्राण
मयकोशः ।क्रियाशक्तिमान् कार्यरूपःजाग्रद्वासनामयत्वात्
स्वप्नःविराजःसमष्टिस्थूलभोगायतनत्वात् स्थूलशरीरं अन्न
विकारत्वात् अन्नमयः कोशः । श्रोत्रादिज्ञानेंद्रियशब्दादि
विषयज्ञानत्वात् जाग्रत्प्राज्ञस्य व्यष्ट्यहंकारादिकारणत्वा
त् कारणशरीरम् आनंदप्रचुरत्वात् कोशवदाच्छादकत्वात्
आनंदमयकोशः । सर्वोपरमत्वात्सुषुप्तिः तैजसस्यापि व्यष्टि
स्थूलप्रपंचापेक्षया सूक्ष्मशरीरं विज्ञानमयमनोमयप्राणमयः
कोशःजाग्रद्वासनामयत्वात् स्वप्नः विश्वस्य व्यष्टिःस्थूलभो
गायतनत्वात् स्थूलशरीरं अन्नविकारत्वात् अन्नमयः
कोशः । श्रोत्रादिज्ञानेंद्रियशब्दादिविषयज्ञानत्वात् जाग्रत्
एवं समष्टिव्यष्ट्योर्वनवृक्षयोरिव एतदुपहितयोरीश्वरजीव
योरपि वनवृक्षावच्छिन्नाकाशयोरिवाभेदः वनवृक्षतदव
च्छिन्नाकाशयोर्वा आधारानुपहिताकाशवत् अनयोराधा

रभूतं यदनुपहितं चैतन्यतुरीयं साक्षि इत्युच्यते। अयमेवाध्या
रोपः। अपवादो नाम यथा रज्जुविवर्तस्य सर्पस्यावस्तु
अज्ञानस्य प्रपंचस्यअपि ब्रह्ममात्रंभवति एवं सर्वद्वैतोपमर्द
न अज्ञानं नश्यत्येव तर्हिअस्त्येवाज्ञानम्।प्रकृते किमाय
दारापत्यक्षेत्रवित्तादिदूरः इति । पत्नीपुत्रक्षेत्रधनादिकमं
परित्यज्यस्थूलदेहेनसह स्वर्गं वा नरकं वा गच्छति व्याव
रिको जीवः संसारी स एव। इहलोके परलोकादिषु संच
तीति सर्वानुभवासिद्धमितिकिंवक्तव्यम् ।तर्हि इदंपरिदृश्य
नं देहमपिअविषयकं प्रत्यक्षं यथातथाब्रह्मादिपिपीलिकांत
रोक्षप्रत्यक्षरूपंसर्वं जगत् मायिकमनात्मरूपम्। चिदात्मा
दृश इत्यत आह । साक्षीति। ज्ञाताज्ञातं साक्षादीक्षते इ
साक्षी द्रष्टा।ननु एकः कूटस्थो निर्धर्मकः साक्षीनाद्रियते
प्रामाणिकत्वात् इति चेन्न । तमेव भांतमनुभाति सर्वं तस्य
भासा सर्वमिदं विभाति। नदृष्टेर्द्रष्टारं पश्येत्।अदृष्टोद्रष्टान
न्योतोस्ति द्रष्टानान्योस्ति मंता इत्यादिवेदांतप्रमाणराजे
तस्यैव सर्वसाक्षित्वेनाभिषिक्तत्वात् । नित्यः कालत्र

प्यबाध्यमानः देशतः कालतः वस्तुतः परिच्छेदरहितः । शिवः सच्चिदानंदस्वरूपः मायाविद्याजगज्जीवेश्वरादिदृश्या दृश्यप्रपंचविलक्षणः प्रत्यगात्मा साक्षी ब्रह्मैव सत्यंतस्मात्तअन्यत्सर्वमंनित्यं स आत्मा सोहमस्मीति।अस्मिन्नर्थे श्रुतिस्मृतिप्रभृतीनि बहूनि प्रमाणानि । ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भवति । तरतिशोकमात्मवित् । शिवमद्वैतं चतुर्थं मन्यंते । निष्कलो निष्क्रियो निर्विकारोनिर्विकल्पोनिरंजनः शुद्धोदेवएको नारायणः पुरुषएवेदँ सर्वं । सर्वंखल्विदं ब्रह्म । नेहनानास्ति किंचन।तथाचस्मृतिः।अजो नित्यःशाश्वतोऽयं पुराणो नहन्यते हन्यमाने शरीरे। इत्यादिश्रुतिस्मृतिसहस्रेभ्यः।श्रुतिस्मृतीममैवाज्ञा इति प्राह स्वयंहरिः।तद्वेदितव्यं मुमुक्षुभिः आत्मनोऽन्यत्र प्रियां त्वां रोदिष्यसि पामरादेहवादिनःइदं मे स्यात् इदं मेभूयात् इदंमेपुनर्भविष्यतीतिदुःखसंसारार्णवे मज्जंति । तदुक्तं कैश्चित् ।अलभ्यमानस्तनयःपितरौक्लेशयेच्चिरम्।लब्धोपि गर्भपातेन प्रसवेनचबाधते ॥ १ ॥जातस्य ग्रहरोगादिः कुमारस्य च मूढता । उपनीतेप्यविद्यत्वमनु

द्वाहश्च पंडिते ॥२॥ यूनश्च परदारादिदारिद्यंचकुटुंबिनः।
पित्रोर्दुःखस्य नास्त्यंतोधनी चेन्म्रियतेतदा॥ ३॥एवंआशा
पाशक्लेशाहंकारादिकर्तृत्वभोक्तृत्वसुखित्वदुःखित्वजन्मप्रलय
युक्तसंसारसमुद्रे पुनः पुनः मग्ना भवंति इत्यर्थः ॥ १ ॥

ननु प्रत्यगभिन्नः परमात्मा जगत्जीवेश्वरादिभ्योभिन्न
इतिचेत् प्रत्यक्षानुमानयोः प्रत्यक्षस्य बलवत्त्वात् तेषांदेहा
दीनां अनुमानेनअनात्मत्वे सिद्धेपि अहंजीवइति वाप्रत्यक्ष
सिद्धत्वात् एष जीवः एष आत्मा स्यात् तस्मात्परमात्माहं
कथं भवेयमित्यत आह—

रज्ज्वज्ञानाद्भाति रज्जुर्यथाहिःस्वा
त्माज्ञानादात्मनो जीवभावः ॥
आप्तोक्त्याहि भ्रांतिनाशे सरज्जुर्जी
वो नाहं देशिकोक्त्या शिवोहं ॥ २ ॥

रज्ज्वज्ञानादिति । दृष्टांतः।यथामहांधकारेकालत्रयेप्य
विकाररज्ज्वज्ञानात् इयं रज्जुरिति यथार्थज्ञानाभावतया
भ्रांत्यानिर्विकाररज्जुःअहिः सर्पो भाति प्रकाशते सर्पाकारेण

विभाति यथा आप्तवचनात्नायंसर्पः किंतुरज्जुरेवतत्भ्र मात्पूर्ववर्त्तमानकालेभ्रमकाले भ्रमनिवृत्तिकालेपि कालत्रये पि नायं सर्पःरज्जुरेवेतिश्रुत्वामत्वादृष्ट्वारज्जौसर्पभ्रांतिनिवृत्ति र्भवति तथा देशिकोक्त्यागुरुवचनात्महावाक्यश्रवणमन ननिदिध्यासनात् ब्रह्मात्मव्यतिरेकेण जीवोनास्तितस्मादस्त्यं जीवः किंतु परब्रह्मैव भवतिइतिश्रुत्वामत्वानित्यापरोक्षं परंब्रह्म भूत्वा आचार्यप्रसादेनच असंभावनाविपरीतभावना निवृत्तिपूर्वकं नित्यापरोक्षब्रह्मैवाहमस्मीतिसिद्धमित्यर्थः २॥

ननुप्रत्यक्षतया प्रतीयमानस्यप्रपंचस्यकथमसत्यत्वंसंभवे दित्याशंक्य स्वप्नदृष्टांतेन तस्यासत्यत्वादिति परिहरति—

आभातीदं विश्वमात्मन्यसत्ये स त्यज्ञानानंदरूपे विमोहात् ॥ नि द्रामोहात्स्वप्नवत्तन्नसत्यं शुद्धः पू र्णो नित्य एकः शिवोहम् ॥ ३ ॥

आभातीदमिति । विश्वं विविधाकारं सर्वपरिदृश्यमानमि

दं देवमनुष्यपशुपक्षिमृगतिर्यगादिरूपं ब्रह्मादिपिपीलिकां
स्थावरजंगमात्मकं सकलं जगत् असत्यरूपं विमोहात्
अज्ञानात् माययासत्यज्ञानानंदरूपे आत्मनि ब्रह्मणिकाल
येप्यसत्यमेव सत्यमिव भाति प्रकाशते । अत्र दृष्टांतमाह
यथा निद्रामोहात् निद्रास्वरूपात् मायापरवशात् पुरुषस्
जीवस्य असत्यः स्वप्नः सत्यमिवाभाति प्रकाशते । तथ
असत्यमिदं जगदात्मस्वरूपं न भवति । अनात्मैव । किं
शुद्धः शुभ्रो ज्योतिषां ज्योतिरितिश्रुतिः। पूर्णः।सर्वव्यापी
सर्वभूतांतरात्मेति श्रुतेः । नित्यः दृढः एकः अद्वितीयः
एकमेवाद्वितीयं ब्रह्मेतिश्रुतेः । शिवः एवंभूत आत्मा सोऽह
मस्मीत्यर्थः ॥ ३ ॥

ननु अहंजातोऽहं बालोऽहं युवाऽहंवृद्धोऽहंनष्टोऽहंकर्त्ता
ऽहं भोक्ताऽहं सुख्यहं दुःख्यहंपश्यामिगच्छामीत्यादि अनु
भूयमानस्य ममात्मत्वं कथमितिशिष्याभिप्रायंमनसि निधा
य गुरुः हेशिष्य जरामरणादिदेहधर्मः।शब्दस्पर्शरूपरसगंधा
इंद्रियधर्मः क्षुत्पिपासादिप्राणधर्मः संकल्पविकल्पौ मनोधर्मः

निश्चयानुसंधानादिबुद्धिधर्मः विचारणावधारणादिचित्तधर्मः कर्तृत्वभोक्तृत्वादिअहंकारधर्मः ज्ञातृत्वानुभवितृत्वादिअंतःकरणधर्मः आत्मधर्मो न कश्चिदित्याह—

नाहं न जातो न प्रवृद्धोन नष्टो देहस्योक्ताः प्राकृताः सर्वधर्माः ॥ कर्तृत्वादिश्चिन्मयस्यास्ति नाहंकारस्यैव ह्यात्मनो मे शिवोहम् ॥ ४ ॥

नाहमिति। नाहं जातः किंतु षड्विकारशून्यत्वात् जायतेऽस्ति वर्द्धते विपरिणमते अपक्षीयते विनश्यतीति षड्भावविकारा देहधर्माः मम धर्मो न किंचन। किंतु अहंकारस्यैव प्रकृतिधर्माः। नैवचिन्मयस्य सच्चिदानंदस्वरूपस्य सर्वसाक्षिणः ममैते धर्माः कदाचित्किंचित्कश्चित् धर्मलेशो नास्ति। अस्मिन्नर्थे भगवद्वचनं प्रमाणम्। नजायते म्रियते वा कदाचिन्नायं भूत्वाभविता वा नभूयः। अजो नित्यःशाश्वतोऽयं पुराणोनहन्यते हन्यमाने शरीरे ॥ १ ॥ इति। असंगो ह्ययंपुरुष इतिश्रुतेः । यद्यद्भौतिकं यद्यज्जन्मादिकम् तत्तदनात्मेतिसि

द्रम् ।तस्मात् शिवोहमस्मीतिकर्तृत्वादिअहंकारधर्मत्वात् मायापरवशात् भ्रांत्यामयाअनुभूयमानत्वादिदानीं तु सद्गुरूपदेशेन ज्ञात्वा तस्मादहमात्मा ब्रह्मैवेत्यर्थः ॥ ४ ॥

मुमुक्षुणामविद्यानिवृत्यर्थं ज्ञानदार्ढ्यार्थं च निःसंशयज्ञानार्थं पुनर्वदति–

मत्तो नान्यत्किंचिदत्रास्ति दृश्यं
सर्वं बाह्यं वस्तु मायोपक्लृप्तम् ॥
आदर्शांतर्भासमानस्य तुल्यं मय्य
द्वैते भाति तस्माच्छिवोहम् ॥ ५ ॥

मत्तो नान्यदिति । मत्तोऽन्यत् इतरत् कदाचिदपि किंचिदपि नास्ति किंबहुना । स ब्रह्मा सशिवः सविष्णुःसेंद्रः सोऽक्षरः परमः स्वराट् स प्राणः स कालाग्निः स चंद्रमाः इत्यादि श्रुतिभ्यः प्रतिपादितत्वात् । एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म सिद्धंसोहमस्म्येव। मय्येव सकलं जातं मयिसर्वंप्रतिष्ठितम्।मयि सर्वं लयं याति तद्ब्रह्माद्वयमप्यहम्।अत्रदृष्टांतः। वस्तुमायोपक्लृप्तं आदर्शांतर्भासमानस्य तुल्यं यथाऽऽदर्शेप्रति

बिंबितं मुखं ग्रीवास्थमुखंभवति। आदर्शेमुखं नास्ति तथापि तत्प्रतिबिंबितं मुखं ग्रीवास्थमुखादन्यन्नास्ति । आदर्शस्य स्वच्छत्वात् तस्मिन्प्रतिबिंबितं मुखाभासं मुखमेव न वास्तवं बिंबभूतं यथार्थभूतं मुखं न भवति । तथाअंतःकरणस्यावि द्याकल्पितस्य स्वच्छद्रव्यत्वात् तस्मिन् प्रतिबिंबितं चैतन्यं जीवचैतन्यं तत्प्रतिबिंबं ब्रह्मात्मस्वरूपमेव वास्तवस्वरू पमेव बुद्धौ स्वच्छत्वेन साक्षिबिंबग्राहकत्वात् साक्षिचिदा भासयोस्तादात्म्याध्यासः तस्मिन्निवृत्ते कृतकृत्यो भवति विज्ञाय देवं सर्वपाशोपहानिः तमेव विदित्वातिमृत्युमेति नान्यःपंथाविद्यतेयनाय भिद्यते हृदयग्रंथिश्छिद्यंतेसर्वसंशयाः इत्यादिश्रुतेः । ननु दर्पणमुखयोर्जपाकुसुमस्फटिकयोः साव यवयोः प्रतिबिंबदर्शनात् नीरूपस्यात्मनः कथं प्रतिबिंब तयाभ्युपगम इत्याशंक्याह ॥ जानुप्रमितजलेमेघस्यग्रहन क्षत्रोदराकाशस्य प्रतिबिंबदर्शनात्। चएवं निरवयवस्यात्मनः प्रतिबिंबो भवति। ननुआत्मनःप्रतिबिंबेकिंप्रमाणमिति चेत् शृणु । रूपंरूपंप्रतिरूपोबभूवदृश्यतेजलचंद्रवत्मायाभसेनं जीवेशौ करोतीत्यादि वदता वेदांतप्रमाणराजेन तस्यैव

सर्वप्रतिबिंबत्वेनाऽभिषिक्तत्वात् अतः अंतःकरणस्या विद्याकल्पितत्वात् साक्षिभास्यत्वात् उत्पत्तिमत्त्वात् जड त्वात् अज्ञानकार्यत्वात् सोपाधिकत्वात् । तस्मात्प्र तिबिंबितं चैतन्यमेव । तथापि आदर्शाभावे मुखाभावः अंतःकरणाभावे प्रतिबिंबाभावः प्रतिबिंबाभावे जीवत्वा भावः तदभाव ईश्वरत्वाभावः तदभावे मायाऽविद्याभावे तयोरभावः तस्मात् नित्यशुद्धबुद्धमुक्तपरमानंदाद्वयं ब्रह्मै वाहमहमस्मीति सर्ववेदांतसिद्धांतोयम् । नान्यत्पश्यति नाऽ न्यच्छृणोति नान्यत् वदति तदेव भूमायोवै भूमास एव सुखं यदन्यत्तदल्पं एतस्यैवानंदस्यान्यानि भूतानि मात्रा मुपजीवंति । तास्मिन्सर्वाणिभूतानि आत्मैवाभूद्विजानतः । तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः इत्यर्थ. ॥ ५ ॥

हरिः ॐ तत्सदिति श्रीमद्भगवत्पाद पूज्यश्रीमच्छंकराचार्यविरचितनिर्वाणपंचकंश्रीमत्परमहंसपरिव्राजकश्री स्वामिनित्यानंदसरस्वतीविरचितनिर्वाणपंचकविवृतिसमेतंसंपूर्णम् ॥ ५ ॥